Tot ca un efect al vocalei protetice sînt tratate şi augmentele lungi care apar la unele verbe cu iniţiala *F-* (ἠργαζόμην şi ἠργασάμην la Aristofan şi pe inscripţiile atice din sec. al IV—lea; ἠείδη şi ἤδη ca preterit al lui οἶδα etc.). Eforturile autorului de a dovedi că asemenea augmente apar numai în contextele fonetice care generează proteza vocalică (vezi p. 74—79) sînt numai în parte încununate de succes. Explicaţiile pe care le dă W.F. Wyatt pentru a justifica printr-o extindere analogică augmentul lung al lui ἑώρων nu par să rezolve definitiv problema, iar o formă ca hom. ἀπηύρα, cu participiul ἀπούρας, care contrazice în mod clar teoria lui, nici nu este menţionată.

Ultimul capitol al lucrării, „The Reasons for Prothesis" (p. 90—120), îmbină o analiză a mecanismului fonologic al protezei şi o reformulare a regulilor care prevăd apariţia ei, cu o expunere privind situaţia radicalelor care încep cu *r* sau *y*. Pornind de la ideea că proteza este o anticipare a sonorităţii lichidelor, nazalelor sau semivocalelor iniţiale, W. F. Wyatt consideră că dezvoltarea unei vocale protetice nu este posibilă decît în momentul în care sonoritatea încetează de a mai fi, pentru aceste consoane, o trăsătură redundantă şi devine o trăsătură distinctivă. Pentru a obţine un contrast fonologic între sonantele sonore şi sonantele surde, W. F. Wyatt postulează mai întîi o regulă care menţine sonantele sonore înainte de vocalele scurte /e a i/ urmate de sonantă + consoană, dar le asurzeşte în toate celelalte contexte. În continuare, el enunţă un ansamblu de reguli (vezi forma lor definitivă la pag. 118—119) care duc la identificarea acestor sonante cu sonantele aspirate care continuă grupurile iniţiale de tipul /sr/ sau /sw/. Alternanţa automată între sonante surde şi sonante sonore care rezulta din prima regulă se transformă într-o opoziţie fonologică după apariţia noilor sonante surde provenite din grupurile /sr sw/ etc. În aceste condiţii, sonantele sonore generează, pentru a-şi marca sonoritatea, vocale protetice (vezi p. 90).

Această teorie se aseamănă, pînă la un punct, cu o ipoteză mai veche formulată de W. Brandenstein. Şi W. Brandenstein stabilea o relaţie de cauzalitate între alterarea grupurilor iniţiale /sr wr sl/ etc. şi apariţia vocalelor zise protetice. După părerea lui, apariţia unui *r* iniţial surd, provenit din *sr* sau *wr*, determină radicalele care încep cu un *r* vechi, rămas sonor, să se combine cu un element de timbru *e-*, *o-* sau *a-* pentru a evita crearea unei opoziţii neeconomice între *r* surd *r* sonor (vezi *Phonologische Bemerkungen zum Altgriechischen*, Acta Linguistica VI, 1, 1950, p. 33—35 şi *Griechische Sprachwissenschaft* I, Sammlung Göschen 117, Berlin, W. de Gruyter, 1954, p. 83—84. Pentru W. Brandenstein aşadar, apariţia vocalei protetice are o funcţie preventivă, împiedicînd formarea unei opoziţii fonologice între lichidele sonore şi lichidele surde, în timp ce pentru W.F. Wyatt, ea este condiţionată de existenţa acestei opoziţii şi contribuie la întărirea ei.

Regulile lui W. F. Wyatt constituie un dispozitiv care prevede apariţia vocalei protetice într-un context de tipul RVCR- sau RVRC-. Din punct de vedere fonetic, ele nu sînt întotdeauna foarte convingătoare. Aspiraţia unui *s-* în greacă este un fenomen fonetic foarte bine cunoscut, dar asurzirea unei sonante iniţiale atunci cînd e urmată de *e* sau *i* + consoană surdă (vezi p. 118) pare a fi un proces cerut numai de teoria lui W. F. Wyatt. Nu este limpede nici pe plan general, de ce se asurzesc sonantele în contact cu vocalele, care sînt fenome sonore, nici, coborînd la detalii, de ce *r* este sonor înainte de *s*, ori de consoanele sonore sau aspirate, şi surd înainte de *t(s)*, *k(s)* şi consoanele surde (vezi p. 103 şi 104). Pe de altă parte, formularea unor reguli complicate, nu-l scuteşte pe W. F. Wyatt de necesitatea de a face apel la analogie pentru a putea explica un număr destul de mare de exemple concrete. În aceste condiţii putem crede că sînt mai aproape de adevăr cei care văd în apariţia vocalelor protetice un fenomen complex, cu origini multiple, în parte moştenit din indo-europeană, în parte creat în greacă, decît W. F. Wyatt, care-l justifică prin acţiunea unor legi fonetice specifice limbii greceşti. Nu este mai puţin adevărat însă că lucrarea pe care o prezentăm aduce în discuţie şi ordonează un material deosebit de interesant şi sugerează, dacă nu soluţia definitivă, cel puţin o soluţie posibilă.

Liana Lupaş

PIERRE HUART, Γνώμη *chez Thucydide et ses contemporains (Sophocle — Euripide — Antiphon — Andocide — Aristophane)*. Paris, Klincksieck, 1973, 195 p. (Études et Commentaires, LXXXI), 76 F.

Deşi cartea lui Pierre Huart se subintitulează o contribuţie la istoria ideilor (de fapt a teoriei cunoaşterii) la Atena în a doua jumătate a secolului al V-lea, punctul ei de plecare este lingvistic şi filologic: istoria cuvîntului γνώμη, în epoca de maximă utilizare a sensului abstract.

www.cimec.ro

De la început cîteva observaţii ne împiedică să fim de acord cu premisa că istoria ideilor poate fi ilustrată de felul în care şase scriitori contemporani, între care nici un filozof, au folosit seria sinonimică γνώμη — νοῦς — φρήν — ψυχή — θυμός:

(1) Nici unul dintre ei nu are — cu excepţia lui Tucidide — o terminologie sistematică.

(2) Sensul comun şi frecvent al cuvîntului este cel pragmatic, ceea ce face ca majoritatea folosirilor sale să nu poată diferi esenţial de la un autor la altul. În plus, materialul bogat strîns de Pierre Huart dovedeşte că cea mai mare parte a accepţiilor abstracte — „gîndire", „facultate raţională", „conştiinţă" — desemnează mai curînd decît procesul gîndirii, „starea de spirit", un domeniu de conştiinţă pe fondul căruia se pot înscrie şi procese afective iraţionale sau imorale ca furia, frica, neîncrederea, ura, curajul, descurajarea precum şi stări de tranziţie între ele. Cîteva citate semnificative: τὸ θυμούμενον τῆς γνώμης Antifon (II A—γ—3); τὸ ὀργιζόμενον τῆς γνώμης Tucidide (II, 59, 3); ἐν τῷ ἀνειμένῳ αὐτῶν τῆς γνώμης Tucidide (V, 9, 6); ἡσσῶντο ταῖς γνώμαις Tucidide (VIII, 66, 3); ἐπικλασθεῖεν τῇ γνώμῃ Tucidide (IV, 37, 1); τῇ . . γνώμῃ . . .μῖσος Tucidide (IV, 128, 5); τῇ γνώμῃ ἀπίστως Tucidide (III, 83, 1); γνώμης ἀδίκου Tucidide (IV, 86, 6). De aceea în această accepţie cuvîntul se află mai mult în cazuri de relaţie: acuzativ de relaţie în ἀβούλου καὶ κακοῦ γνώμην πατρός (Sofocle, *Electra*, 546), dativ de loc şi genitiv în exemplele de mai sus. Nominativul e rar pentru că noţiunea nu e privită ca activă. Astfel se pot explica şi construcţii aparent pleonastice ca γνώμη φρενῶν la Sofocle (*Oed. R.*, 524).

(3) Ţinînd seama şi de faptul că toate sensurile speciale, concrete, tehnice (legate mai ales de viaţa politică: „partid", „faţiune politică" şi „decizie oficială") sînt contemporane cu cel abstract, devine improbabil ca γνώμη să fi fost legat vreodată exclusiv de o anumită doctrină, să fi constituit o lozincă sau să fi avut un rol definitoriu pentru gîndirea vreunuia dintre scriitorii analizaţi, să fi sintetizat un program de acţiune politică, cum se presupune despre Tucidide, sau, din contra, să fi putut constitui el singur obiectul ironiei lui Aristofan şi al „neîncrederii" lui Sofocle. Polisemia însăşi a cuvîntului nu favorizează utilizarea sa pentru desemnarea unui concept cu eliminarea celorlalte sensuri.

Şi pentru că e vorba de concept ar fi fost de aşteptat ca discuţia să pornească de la primele atestări ale sensului abstract în texte filozofice (la Epiharm şi Heraclit) şi să se refere permanent la diversele teorii presocratice care privesc raportul cunoaştere — simţuri, cu atît mai mult cu cît ultima, cea a sofiştilor Critias şi Antifon intră în perioada studiată. În felul acesta s-ar fi putut preciza şi nuanţa afirmaţia ce priveşte o influenţă a sofisticii asupra lui Euripide şi Tucidide şi o reacţie împotriva ei la Sofocle şi Aristofan.

Teoria lui Critias, probabil împărtăşită de Antifon (Critias, frg. 40 D.-K.) nu este nici un bun comun al mişcării sofistice în ansamblu, dar nici o noutate în gîndirea greacă şi în orice caz — în ce priveşte reacţia împotriva ei — nu e o teorie menită să stîrnească scandalul cetăţenilor şi răsturnarea valorilor consacrate pentru că are un interes strict gnoseologic fără nici o implicaţie morală. Ceea ce W. Nestle (*Vom Mythos zum Logos*, p. 410) numeşte la Critias „das Denken als Korrelativ der sinnlichen Wahrnehmung" [1] este evoluţia unei idei care se întîlneşte şi la Democrit (frg. 125 D.-K. în prosopopeea simţurilor) ca deja încetăţenită pe vremea lui.

Aceasta e deci teoria sofistă în centrul căreia se află γνώμη. Influenţa ei asupra lui Tucidide e certă (vezi şi W. Nestle, *op. cit.*, p. 517) şi putem fi de acord şi cu concluzia lui P. Huart bazată pe identitatea de vederi în legătură cu γνώμη, după care autorul tetralogiilor e acelaşi cu Antifon Sofistul. De altfel e normal să căutăm ecourile unei astfel de idei la doi gînditori politici ca Tucidide şi Antifon mai mult decît la doi poeţi tragici care aparţin şi unei alte generaţii şi unui alt tip de gîndire.

Cît priveşte chestiunea terminologiei teoriei cunoaşterii putem observa că la Democrit φρήν şi γνώμη sînt sinonime (în fragmentul 125 e folosit φρήν exact în sensul în care Critias foloseşte γνώμη) şi că în tragediile lui Critias φρήν apare cu sensul de „inteligenţă practică" propriu lui γνώμη, aşa cum rezultă în fragmentul 21 (*Peirithous*) din expresia οὐκ ἀγυμνάστῳ φρενί şi din punerea în relaţie, două versuri mai jos, a lui φρήν cu τύχη, răsturnarea opoziţiei întîlnite la Antifon τύχη — γνώμη:

ὡς τοῖσιν εὖ φρονοῦσι συμμαχεῖ τύχη.

Γνώμη apare în fragmentul 25 (*Sisyphos Satyrikos*) în sensul neutru de „sediu al conştiinţei". Mi se pare clar că repartiţia termenilor s-a făcut pe criterii stilistice şi că γνώμη, cuvînt nou, termen al prozei, datorită şi carierei sale politice deja importante, trebuia înlocuit în tragedie cu homericul φρήν. Mai rezultă din existenţa acestui sinonim al lui γνώμη că nici unul dintre ele nu se identificase cu conceptul.

---

[1] Frg. 40 D.-K.: εἰ δ'αὐτὸς ἀσκήσειας ὅπως γνώμη ἱκανὸς ἔσῃ, ἥκιστα ἂν οὕτως ὑπ' αὐτῶν[*scil.* αἰσθήσεων] ἂν ἀδικηθείης.

www.cimec.ro

De asemeni cred că proporţiile reale ale subiectului cărţii apar mult mai restrînse — dar şi concluziile cîştigă în prudenţă — de îndată ce punem problema în termeni de stil. Diferenţa dintre φρήν, νοῦς şi γνώμη începe prin a fi stilistică. Noutatea sa tehnică exclude folosirile poetice şi îl rezervă vocabularului intelectual şi specializărilor politice. În secolul al V-lea tocmai situaţia sa stilistică îl face să devină termenul predilect al lui Tucidide şi probabil al tinerei generaţii de sofişti şi să capete astfel sensul hotărîtor de „reflexie lucidă", cu orientare practică. Trebuie avut în vedere şi faptul că într-o sinonimică atît de bogată ca cea care numeşte gîndirea în greaca secolelor V—IV fiecare termen poate dezvolta mult mai multe conotaţii care sînt şi ele — indiferent de faptul că noi nu le mai putem detecta — un criteriu de selecţie. De aceea faptul alegerii constante a unuia din termenii seriei la unul dintre autorii anchetaţi trebuie desigur privit ca semnificativ doar că nu în mod direct pentru ideologia autorului aşa cum, în cazul lui Sofocle, Euripide şi Aristofan, o face Pierre Huart.

În rezumat, concluziile anchetei întreprinse de autor sînt următoarele:

(1) detectarea unei neîncrederi faţă de γνώμη ca raţiune „prea umană" la Sofocle;

(2) ideea că Aristofan consideră exerciţiul acestei facultăţi intelectuale „inutil şi chiar primejdios" (p. 164), că el extinde de fapt condamnarea la toţi termenii pentru „gîndire", dar că, îndată ce mişcarea sofistă pierde din influenţă, el revine asupra condamnării şi „modifie son opinion sur un mot qui, d'ailleurs, avait perdu une grande partie de sa force révolutionnaire originelle" (p. 165);

(3) constatarea dependenţei de sofistică a gîndirii lui Euripide care îşi manifestă „credinţa în atotputernicia" raţiunii numite γνώμη, o consideră şi un principiu moral, o opune corpului muritor aşa cum Platon va face cu ψυχή şi o transformă chiar într-un obiect de cult „celebrînd-o cu fervoare şi entuziasm" (p. 168).

(4) importanţa termenului în gîndirea politică a lui Aristofan şi Tucidide (care consideră γνώμη „le symbole de tout ce que peut réaliser l'homme par la force de sa réflexion et qui fait sa dignité" p. 173).

Se poate ilustra metoda prin care aceste concluzii au fost obţinute urmărind argumentaţia primei idei: Pierre Huart porneşte de la faptul că Sofocle ocoleşte γνώμη în sens abstract şi îi preferă νοῦς (p. 35 nota 6), sau φρήν (p. 37 nota 2). Am văzut însă că la fel proceda, probabil, şi Critias care numai de „méfiance envers la γνώμη" nu poate fi acuzat.

Luăm acum în discuţie cîteva argumente de detaliu:

p. 35: înţelegerea versului 389 din *Antigona* ψεύδει γὰρ ἡ'πίνοια τὴν γνώμην se bazează pe raţionamentul că γνώμη este treapta falibilă a raţiunii, iar facultatea care o poate înşela şi dezminţi, ἐπίνοια, indică prin prefix „une réflexion beaucoup plus poussée". Nu e mai simplu să traducem pe ἐπι- cu sensul de „ulterior"[2], iar pe γνώμη cu cel foarte frecvent de „opinie, părere" (apropiat de δόξα şi δόκησις), sens înregistrat şi de P. Huart, doar că în capitolul următor?

p. 36: pentru că în *Electra* (v. 922) γνώμη se aplică unui comportament calificat şi prin ἄνοια (deşi e clar că nu pe acelaşi plan) înseamnă că sensul lui e de „reflexie superficială"; raţionament asemănător la p. 140: γνώμη în *Ciclopul* (v. 349) pierde orice raport cu sfera generală a gîndirii „car on ne peut guère qualifier de pensée les idées soutenues par le Cyclope... et qui réduisent sa philosophie de la vie à une sorte de matérialisme élémentaire". Interesant e că acolo unde Euripide nu poate folosi γνώμη în sens de „gîndire", P. Huart foloseşte expresii ca „filozofie a vieţii" şi „materialism elementar".

p. 36: în versurile 431—432 din *Filoctet* σοφαὶ γνῶμαι „sont vus de manière péjorative" pentru că se referă la o „rouerie des âmes vulgaires". La fel în versurile 1360—1361, de vreme ce γνώμη este μήτηρ κακῶν şi παιδεύει κακά.

p. 37: Oedip (*OR*, 397) spune că a dezlegat enigma prin γνώμη şi, cum noi ştim ce a urmat, rezultă că această facultate este nocivă şi hybristică.

Autorul atribuie, după cum s-a văzut, unui cuvînt sensul frazei întregi sau ideea generală a pasajului, îl încarcă de sensuri şi i le schimbă în funcţie de realităţile concrete cărora li se aplică, sau le contaminează cu sensul unor cuvinte alăturate[3]. Prin metoda aceasta posibilităţile

---

[2] Nestle, *op. cit.*, p. 204 traduce ἐπίνοια la Democrit prin „Nacherfindung"; vezi şi opoziţia hesiodică între *Pro*meteu şi *Epi*meteu.

[3] Cîteva exemple: βούλησις pus în *Andromaca* (v. 702) alături de τόλμα ajunge să însemne „la volonté associée à l'audace" (p. 138 la Tucidide (VII, 5, 4) γνώμη căpăta un sens moral în apropierea lui οὐκ ἀνεκτόν (p. 31); la Aristofan în *Broaştele* (v. 355) verbul καθαρεύειν conferă cuvîntului γνώμη şi o „tonalitate religioasă" (p. 25).

www.cimec.ro

de evoluţie a sensurilor devin nelimitate[4], iar orice text poate deveni semnificativ pentru orice cercetare. În afară de acestea, P. Huart tinde, în argumentarea sa, să şteargă distincţiile dintre cuvînt şi noţiune, ceea ce poate fi observat şi din cauzele cărora le atribuie banalizarea lui γνώμη[5]. Cititorul rămîne adesea cu impresia unei inadecvări a metodelor, semantice, ale cercetării, la scopul ei declarat, acela de a fi o contribuţie la istoria ideilor.

Concluziile care interesează cu adevărat istoria gîndirii se bazează pe capitolele II şi III; analiza celorlalte sensuri ale cuvîntului este poate utilă pentru cîteva precizări ocazionale, dar n-are legătură directă cu ideile. Acumularea observaţiilor de detaliu, anchetele extinse şi la alţi autori sînt subordonate unei idei generale: γνώμη a servit cîtorva scriitori din sec. V pentru a afirma credinţa în puterea raţiunii. Fără îndoială, filozofia greacă clasică a ajuns la această concepţie, difuzată în mediile literare cele mai largi. Nu credem însă că demonstraţia poate fi făcută prin analiza semantică a unui singur termen.

Donca Steriade

BASIL G. MANDILARAS (Βασίλειος Γ. Μανδηλαρᾶς). *The Verb in the Greek Non-Literary Papyri*, Athens, Hellenic Ministry of Culture and Sciences, 1973, 493[—496]p. (Office of Scientific Research and Development)

Un tom impunător, de format mare, un solid instrument de lucru, cu un cuvînt înainte de C. A. Panaghiotakis. E o versiune prescurtată a tezei *Moods and Tenses of the Greek Non-Literary Papyri*, pe care autorul a elaborat-o în timpul studiilor sale „post-graduale" la Oxford, sub conducerea prof. D. M. Jones (Londra) şi H. J. Lloyd-Jones (Oxford).

Scurta prefaţă a lui Mandilaras (p. 11—13) ne avertizează că au fost cercetate circa 1200 de papirusuri (date exacte la p. 219—220: anume 456 de documente „private şi oficiale", 384 de scrisori, 227 de documente publice şi 127 private) acoperind cam un mileniu: cel mai vechi papirus grec neliterar datează din anul 311 î.e.n., cele mai tîrzii aparţinînd începutului secolului al VIII-lea e.n.; evident, o bună parte din ele (503, din care 152 scrisori) sînt din sec. II—III. (Autorul nu precizează care e cel mai vechi: este nr. 1 din *Elephantine Papyri* ai lui O. Rubensohn, Berlin, 1907, despre căsătoria lui Herakleides cu Demetria din Cos, citat în patru rînduri de Mandilaras.)

Cartea nu pretinde să fie un manual complet de gramatică a papirusurilor: „such a work would require many volumes of the size of this book" (p. 13). Vasta bibliografie ocupă p. 23—40, fiind împărţită precum urmează: principalele ediţii ale papirusurilor greceşti (p. 23—31 !), cîteva ediţii de *ostraka* (sînt utilizate numai şase, cf. p. 389), apoi colecţii speciale de texte papiracee (scrisori, texte juridice, medicale; grupări cronologice etc.), după care vine abundenta listă de lucrări privind limba papirusurilor şi a *Noului Testament*. Din ultima secţiune, citez două lucrări consacrate aceluiaşi subiect ca şi cartea lui Mandilaras: R. C. Horn, *The Use of the Subjunctive and Optative Moods in the Non-Literary Papyri* (Philadelphia, 1926) şi H. Zilliacus, *Zur Sprache griechischer Familienbriefe des III. Jahrhunderts n. Chr. [P. Mich. 214—21]* (Helsinki, 1943); alte două lucrări le reamintesc latiniştilor: C. Wessely, *Die lateinischen Elemente in der Grāzität der ägyptischen Papyrusurkunden* (Viena, 1902) şi Chr. Döttling, *Die Flexionsformen lateinischer Nomina in den griechischen Papyri und Inschriften* (Lausanne, 1920). Trebuie de asemenea să menţionez precedenta lucrare a autorului însuşi, *Studies in the Greek Language* (Atena, 1972), cu atît mai mult cu cît două capitole ale ei sînt reproduse în noua carte („Confusion of tenses", p. 57 sqq.; „Time, aspect, and occurrences of the perfect", p. 217 sqq.); Mandilaras mai citează în cîteva rînduri un articol propriu din *Athena*, LXV, 1961, Ἔρευναι εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν μὴ φιλολογικῶν παπύρων: Τελικοὶ σύνδεσμοι μετ'ἀπαρεμφάτου.

---

[4] O listă a cîtorva sensuri ale lui γνώμη astfel stabilite: „principe à la fois intellectuel et moral que les hommes reçoivent à la naissance" (p. 22); „la raison humaine, mais la raison qui s'attache uniquement à préserver la noblesse de l'âme etc." (p. 22); „le principe qui permet de distinguer le bien du mal" (p. 23); „âme" (p. 24, n. 2); „le simple bon sens" (p. 33); „une sorte de faculté qui appartient à l'homme et qui lui permet de résoudre des problèmes en face desquels la science des devins restait impuissante" (p. 34).

[5] Sensurile concrete 'aviz, opinie, moţiune politică şi decizie judecătorească' „semblaient fréquemment ne pas faire appel à une réflexion véritable". De aici şi discreditul „qui inévitablement atteignait le mot" şi care afectează şi „le principe intellectuel qui en était regardé comme l'origine" (p. 174) altfel spus sensul abstract.

www.cimec.ro